

Сергій ДЗЮБЕНКО

КЕРЧЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Керченський державний історико-культурний заповідник створений Постановою Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1987 р. № 66 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури м. Керчі Державним історико-культурним заповідником». Організований на базі фондів колекцій Керченського історико-археологічного музею (існує з 1826 р.) і пам'яток археології, історії та мистецтва, що ввійшли в заповідну зону Керчі.

Особливістю створеного заповідника була значна насиченість нерухомими пам'ятками, включеними в міське середовище. Потужність культурного шару становить від 6 до 10 м, що має на увазі виявлення нових пам'яток у процесі господарської діяльності міста. Площі заповідника не мають чітких меж, позначених на території міста.

На території Керченської міськради на державному обліку перебувають пам'ятки культурної спадщини, внесені до «Державного реєстру нерухомих пам'яток історії та культури». З них пам'яток археології — 23 (з них 11 — національного значення), історії — 56 (з них 5 — внутрішньоконструктивних, 2 — національного значення), архітектури — 16 (з них 5 — національного значення). Усього 95 пам'яток.

На балансі заповідника перебуває 15 пам'яток, з них 10 є пам'ятками національного значення. Це — городище Німфей (№ 54-Н), городище Пантікапея (№ 51-Н), городище Тірітака (№ 56-Н), городище Мірмекій (№ 55-Н), городище Парфеній (№ 57-Н), Склеп 1981 р. (№ 53-Н), Мелек-Чесменський курган (№ 265-Н), Царський курган (№ 266-Н), Аджімушкайські каменоломні й меморіальний комплекс «Героям Аджімушкая» (№ 323-Н), Будинок Месаксуді (археологічний музей, № 1206-Н).

На цей час на балансі заповідника 64,5 га охоронних територій.

Екскурсійними об'єктами в складі заповідника є: Історико-археологічний музей, вул. Свердлова, 22; Картинна галерея, вул. Театральна, 37; Музей історії оборони Аджімушкайських каменоломень, вул. Братів Мальченків, 34–35; Му-

зей історії Ельтигенського десанту, вул. Г. Петрової, 2; Царський курган, пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е.; Мелек-Чесменський курган, пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е.; Фортеця «Керч», пам'ятка фортифікаційного будівництва XIX ст.

Будинок, в якому розташований Керченський історико-археологічний музей, є пам'яткою архітектури XIX ст. У цьому будинку

Керченський історико-археологічний музей

музей існує з 1922 р., був закритий на реставрацію 1988 р., відкритий після реставрації з оновленою експозицією (археологічні колекції з античності й Середньовіччя) 2001 р., до 175-річчя Керченського музею старожитностей.

Керченський історико-археологічний музей — Музей старожитностей — був заснований 1826 р., цього року йому виповнюється 180 років. Із самого початку музей став власником дійсно унікальних колекцій. Робота музею була під пильною увагою російських імператорів. Свої приїзди в Керч, а їх було чимало, імператори починали з відвідування собору, а зрештою відправлялися в музей.

З міських доходів, за планом 1834 р. князя М. С. Воронцова, необхідно було звести будинок музею та утримувати при ньому сторожа. З дозволу місцевого начальства директор музею повинен був продовжити археологічні дослідження. Будинок музею у вигляді храму доричного ордеру було зведено на схилі гори Мітридат за проектом Джорджіо Торрічеллі (1835 р.). Після Кримської війни будинок музею було зруйновано, а колекції містилися в різних пристосованих будинках, найчастіше випадкових. З 1859 р., з організацією Імператорської археологічної комісії починається новий етап вивчення античності. Комісія взяла на себе керівництво розкопками в Росії, видання звітів і розподіл по музеях знайдених речей, кращі з яких надходили до Ермітажу. У травні 1859 р. директор музею О. Ю. Люценко розробляє план археологічних досліджень і представляє його в Археологічну комісію у вигляді доповідної записки. Це була перша спроба ввести археологічні дослідження у планове русло. У 1890-ті рр. закінчується період курганних розкопок, метою яких був пошук предметів з дорогоцінних металів. Відтепер будь-яка невелика могила, будь-яка річ ставала цікавою не сама по собі, а як частка цілого. Починається завзята боротьба з незаконними розкопками.

Заслугою директора музею В. В. Шкорпіла було дослідження некрополів. З 1921 по 1939 рік, коли директором музею був Ю. Ю. Марті, були розпочаті розкопки Боспорських городищ (Кітея з 1928 р., Тірітаки з 1932 р., Мірмекія з 1934 р.,

Німфея з 1933 р.), слідом за якими розгорнулися успішні археологічні дослідження не тільки на Керченському, але й Таманському півострові. Ю. Ю. Марті вперше розбиває всю місцевість гори Мітридат на квадрати з метою прив'язати на плані різнохарактерні об'єкти для відновлення загального розпланування давнього Пантікапея. 1922 р. фонди музею поповнюються за рахунок колекцій керченських збирачів старожитностей О. В. Новикова, О. В. Оливи й інших.

1926 р. в Керчі була проведена наукова конференція археологів СРСР, присвячена 100-річчю музею, в якій взяли участь усі видні вчені (135 учасників з тридцяти міст Радянського Союзу). За підсумками конференції була прийнята резолюція, актуальна й нині. Вона передбачала розробку єдиного плану археологічного обстеження пам'яток Криму, складання археологічної карти Криму й зводу могильників.

Зусиллями Ю. Ю. Марті був заснований заповідник на горі Мітридат площею 16,2 га. Заповідними були законодавчо затверджені багато античних городищ Керченського півострова: Мірмекій, Кітей, Кіммерик.

Події Другої світової війни порушили багато планів. У період окупації Керченський музей повністю втратив свої колекції чорнолакової і писаної кераміки, дерев'яних різьблених саркофагів, виробів із золота і срібла, а також значної частини колекції теракот, скляних посудин, монет і деяких мармурових скульптур. Збережені колекції були зведені до стану повного хаосу. Сильно постраждала бібліотека музею, майже повністю загинув архів.

Археологічні дослідження були відновлені відразу ж після війни. Незважаючи на те, що центр археологічних досліджень перемістився в Москву і Ленінград, співробітники музею вели не тільки охоронні розкопки, але й самостійні дослідження на всьому Керченському півострові.

З 1960-х рр. діяльність директорів музею була присвячена переважно історії радянського періоду й створенню експозиції з історії Другої світової війни. Експозиція здобувала повнопрофільний характер. З 1966 по 1988 р. у церкві Іоанна Предтечі розміщалося одна з найзначніших колекцій — колекція лапідарних пам'яток. Важливими для музейного будівництва були 90-ті рр. минулого століття (директор Керченського заповідника з 1987 р. — доктор історичних наук Е. В. Яковенко, у 1993–2005 р. — заслужений працівник культури АРК П. І. Іваненко, з 2005 р. заслужений працівник культури АРК Н. В. Галченко), коли будинок музею був закритий на капітальний ремонт і виросло ціле покоління керчан, які не знали, що таке музей. За період з 1995 р. були зроблені реставраційні роботи, ремонт і реконструкція будинку музею (за допомогою Благодійного фонду «Деметра», президент В. Д. Письменний). Був зроблений капітальний ремонт будинку зберігання фондів, фонди були оснащені новою комп'ютерною системою КАМІС (єдиною в Україні). До святкування 175-річчя Керченського музею старожитностей (2001 р.) були відкриті нові сучасні екс-

позиції з античності й середньовіччя, які оновлюються, працюють і нині.

Картинна галерея розташована в будинку, пам'ятці архітектури XIX ст., виконаному в стилі класицизму, розташованому у підніжжя Великих Мітридатських сходів. Історія Картинної галереї в Керчі починається з листопада 1968 р., коли заслужений художник Росії Микола Якович Бут, художник

Картинна галерея

студії ім. М. Б. Грекова (Москва), передав у дарунок історико-археологічному музею 29 своїх полотен і численні ескізи, присвячені обороні Керчі в період Другої світової війни: цикл робіт за назвою «Аджімушкай. 1942 рік». Тоді виставка розташовувалася в одному із залів історико-археологічного музею.

Вона стала експозиційною основою Картинної галереї, що була відкрита 7 травня 1985 р., напередодні 40-річчя Перемоги над Німеччиною.

У процесі експозиційної роботи відбулося осмислення концепції, і експозиція була розширена за задумом необхідності показу художніх цінностей різних епох від античності до сучасного мистецтва, його різноманітних видів. Цьому сприяло розуміння античних традицій міста, фондовий матеріал, що містив зразки античної скульптури, писану кераміку, художні твори — картини відомих художників, класиків Даміана Васильовича Шибнева, Анатолія Даміановича Шибнева, Петра Кузьмича Столяренка, відомих художників — наших сучасників — Матрунецького, Черкеза, Надежина.

З 1987 р. Картинна галерея є основним виставковим залом заповідника з експозиціями: мальовничі античні традиції, антична скульптура, іконопис. До числа постійних виставок належить експозиція «Античні пам'ятки Керчі», яка демонструє археологічні предмети, що являють насамперед художню цінність: писані вази, теракоти, вироби зі скла, скульптура й дрібна пластика.

На цей час Картинна галерея має широку профіль і єдину, властиву тільки їй індивідуальність серед інших художніх музеїв: репрезентувати мистецтво Керчі, її культуру від античності до наших днів, яке ілюструє як минуле, так і сьогодення давнього міста. Тут же експонуються виставки з фондів інших музеїв, художні, персональні — щорічно до 15 змінних виставок. Усього за роки роботи Картинної галереї тут було експоновано понад 100 виставок. Нині фонд творів живопису заповідника становить більше 2000 одиниць зберігання.

Царський курган — пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е. — досліджувався директором Керченського музею А. Б. Ашиком в 1833–1842 рр.,

був відкритий для огляду 1864 р., і по праву вважається одним з найстарших музейних об'єктів Керчі. Царський курган являє собою унікальну споруду, яка не має аналогів в античній архітектурі.

Його розкопки відбувалися з 1833 р. під наглядом директора Керченського музею Антона Балтазаровича Ашика. 1837-го р. був відкритий відомий тепер в усьому світі кам'яний склеп — справжнє чудо античної будівельної техніки. Він датується IV ст. до н. е. Склеп кургану складається з двох частин: дромосу (коридору) довжиною 36 м і погребальної камери, у плані майже квадратної. Причому, у плані перекриття квадрат переходить у ступінчасто-кільцевий купол, який не має аналогій в античній архітектурі й буде відомий і використовуваний набагато пізніше: при будівництві християнських сакральних об'єктів.

Царський курган

Конструктивна особливість стін дромосу, що досягалася неоднаковою шириною й непаралельністю його стін, дозволяла досягти ефекту, при якому вихід з камери здається значно дальшим, ніж відстань до гробниці зовні. Цілком імовірно, стародавні греки прагнули показати спеціально: шлях у загробний мир близький, але вихід з нього набагато дальший.

Блоки склепу й дромосу виконані з каменю-черепашнику, покладені насucho, без розчину: це свідчення того, що на Боспорі в цей час були розвинені точні науки.

Цікава й орієнтація Царського кургану — з камери видно акрополь столиці Боспору Пантікапея. Схоронність давньої будівлі — склеп і дромос перекривала насип, що складається з шарів глини й водоростей, бутового каміння.

Склеп Царського кургану, як і склепи багатьох інших курганів, був пограбований ще за давніх часів, дослідники виявили лише залишки дерев'яного саркофага. Проте, А. Б. Ашик писав: «Найчудовіша гробниця, що названа мною царською. Мало є пам'яток, які можуть суперничати в добірності із цією гробницею». Рівень будівельної майстерності дозволяє припускати, що призначалася вона для одного з боспорських царів, скоріше за все Левкона I, при якому Боспор досяг могутності й розквіту.

Чудо монументальної споруди кургану дотепер справляє незабутнє враження на тисячі й тисячі екскурсантів, які приходять на побачення з вічністю.

Мелек-Чесменський курган — пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е., розташована на цей час на площі автовокзалу, — був відкритий директором Керченського музею О. Ю. Люценком 1859 р. Музейна експозиція існувала з 1871 р. — Мелек-Чесменський музей старожитностей.

Мелек-Чесменський курган

Отримавши свою назву від річки Мелек-Чесми («Джерело ангела»), біля якого він знаходиться, курган був відкритий 1858 р. директором музею старожитностей Олександром Юхимовичем Люценком. Є унікальною спорудою й цікавим фактом сполучення архаїчної конструктивної форми: уступчасті покриття дромосу й погребальної камери не властиві грецькій архітектурі з ордерною системою зовнішнього оформлення входу. Сама споруда є невеликою: довжина дромосу 9 м. Дромос має уступчасту форму, виконаний із значною майстерністю, з'єднується з уступчастим перекриттям погребальної камери. Погребальна камера має майже квадратну форму — 3,7 м. Стіни камери складені із чисто отесаних квадратів. Вони послідовно висуюються з кожної зі сторін, немовби нависаючи один над іншим. Центр перекритий однією плитою. При зведенні так само, як і в Царському кургані, був використаний принцип сухої кладки без розчину.

Можливо, це була усипальниця одного із представників боспорської знаті, але гробниця дісталася археологам пограбованою. У північно-західному куті були виявлені останки дитини, біля них кілька дощок від саркофага, фрагменти алебастру, невеликий бронзовий браслет, фрагменти червонофігурних посудин, а в насипі кургану — залишки поминальної тризни й багаття. Відсутність у стелі однієї із плит пояснювало шлях, яким прийшли грабіжники.

1871 р. ця чудова пам'ятка зодчества була широко відомою і відкритою для відвідувань, згодом була перетворена на музей епіграфічних пам'яток. За сучасних умов унікальна пам'ятка виявилася у складній містобудівній ситуації, у центрі автовокзалу, у щільній міській забудові. Кладки кургану випробовували підтоплення ґрунтовими водами. Реставраційні роботи, проведені заповідником, частково виконане огороження дозволили зберегти пам'ятку, і в складі заповідника 1995 р., після більш ніж піввікової перерви, вона була знову відкрита для відвідувачів. По праву вважається найбільш довершеною у технічному й художньому відношенні спорудою цього типу.

Музей історії оборони Аджімушкайських каменоломень (1942 р.) розташований на території найбільших у Керчі підземних гірських розробок каменю-черепашнику, що були розпочаті з XIX ст.; є пам'яткою історії. Підземна експозиція, присвячена героїчній обороні Керчі в травні 1942 р., була відкрита 1967 р.; періодично вона поповнюється музейними предметами — знахідками військово-пошукових експедицій «Аджімушкай».

*Музей історії оборони
Аджімушкайських каменоломень*

Рішення про увічнення пам'яті воїнів, які загинули в каменоломнях, і створення підземного музею було прийнято 1965 р. Керченським міськвиконкомом. Першим директором і автором експозиції, що мало змінилася й нині, був військовий історик Сергій Михайлович Щербак, кавалер багатьох бойових орденів. Розробка проекту Аджімушкайського музею здійснювалася Керченським відділенням Кримської філії інституту Діпромисто (автор проекту — Н. Т. Бер) із залученням до проектування підземної частини Харківського інституту «Южгіпроруда». Брили участь у розробці головний архітектор міста О. М. Морозов і головний художник міста Р. Сердюк. Будівництво розпочалося в липні 1966 р., навесні 1967 р. були виконані першочергові роботи, і Музей історії оборони прийняв перших відвідувачів. Ними стали ті аджімушкайці, що лишилися у живих та приїхали до Керчі на військово-практичну конференцію, присвячену 25-річчю оборони каменоломень. У травні 1982 р., у дні торжеств, пов'язаних з 40-річчям Аджімушкайської оборони, був відкритий меморіал, побудований за проектом київських скульпторів Б. Є. Климушка, Є. Є. Горбаня й архітектора С. М. Миргородського. На цей час загальна площа підземного музею — 1,1 га, довжина екскурсійного маршруту — 440 м, тривалість екскурсії — 1 година.

Сьогодні музей Аджімушкай — найвідвідуваний з усіх музеїв Керченсько-го заповідника, єдиний в Україні музей, внесений у міжнародний каталог «Військові музеї світу».

Щорічно виконувані заповідником військово-пошукові експедиції (початок планомірних розшукових робіт — з 1968 р.) на основі результатів досліджень відтворюють достовірну картину оборони каменоломень підземними гарнізонами. Щорічно видаються збірники («Воєнно-історичні дослідження», випуски 1, 2; «Керч військова»).

Музей історії Ельтигенського десанту (1943–1944 рр.) був відкритий у травні 1985 р. У силу прив'язки до місця подій (район висадження десанту, пос.

Ельтиген) він віддалений від основних екскурсійних об'єктів, й у цей час вимагає нового концептуального підходу.

Керченсько-Ельтигенська десантна операція, що започаткувала звільнення Керчі, була однією з великих морських десантів у роки Великої Вітчизняної війни. Десанту вдалося захопити невеликий плацдарм 3 км по фронту й 1,5 км у глибину, який отримав назву «Вогненна земля», і витримати 36 доби боїв в умовах повної блокади. Усього 6 км² плацдарму, 40 днів боїв, 61 захисник, відзначений високим званням Героя Радянського Союзу.

Безпосередньо доповнюють музей военно-історичні пам'ятки, розташовані на прилеглий території: площадка зброї періоду Великої Вітчизняної війни, братські могили — місця масових поховань, рідкісної винятковості об'єкти — військовий шпиталь і операційна десантників Ельтигена, меморіальний комплекс «Вітрило».

Мотобот був піднятий з дна Керченської протоки, відновлений і встановлений у 15–20 м від берега протоки на постаменті у квітні 1978 р. У новій частині мотобота — 37-міліметрове зенітне знаряддя, на кормі — великокаліберний кулемет і металевий військово-морський прапор. Мотобот — безпосередній учасник «Вогненного» десанту 1943 р., у числі останніх він доставляв з «Вогненної землі» поранених.

Фортеця «Керч» — унікальний об'єкт культурної спадщини другої половини XIX ст., пам'ятка фортифікації, більш відома у закордонній історіографії за назвою «Форт Тотлебен» — на ім'я видатного російського фортифікатора графа Е. І. Тотлебена. Раніше — закритий район, місце розташування військових частин. Переданий в управління заповіднику Постановою Верховної Ради АРК (2003–2005 рр.). Площа близько 400 га, 177 будівель — пам'яток фортифікаційного мистецтва XIX ст. Керченська фортеця, що будувалася з 1857 по 1877 рік, являє собою комплекс оборонних споруд, характерних для фортець періоду гладкостовбурної артилерії.

Музей історії Ельтигенського десанту

Збудована за безпосередньою участю Е. І. Тотлебена, авторитетного російського і європейського фортифікатора, фортеця справедливо вважається його створінням. У ній він відтворив передові ідеї часу, перевірені бойовим досвідом.

Фортеця активно будувалася й озброювалася протягом двадцяти років. Але по закінченні будівництва значення її для оборони південних границь Росії впало, оскільки

знову відновився Севастополь — головна військова база Чорноморського флоту. Ця обставина зберегла Керченську фортецю від переустаткування укріплень, необхідність якого виникла у 80-ті рр. XIX ст. у зв'язку з якісними змінами у засобах ведення війни. Завдяки історичним обставинам ми маємо досить добре збережену фортецю останнього періоду розвитку гладкостовбурної артилерії.

Незважаючи на бомбування й підри्व будинків під час Великої Вітчизняної війни, більша частина напівпідземних і підземних казематированих будинків і споруд збереглася. Вони є зразком майстерності будівничих XIX ст., прикладом військової архітектури минулої доби, а для тих, хто вивчає військову справу, — етапом розвитку військової місії в області довгострокових фортифікаційних споруд. Нині ухвалене рішення про внесення фортеці «Керч» до Реєстру об'єктів культурної спадщини національного надбання.

Фондові колекції заповідника є одними з найчисленніших у Криму й нараховують близько 200 тисяч одиниць зберігання. Самою цінною частиною варто визнати археологічні фонди, які нараховують понад 100 тисяч предметів. Вони найбільш значущі в науковому плані, оскільки розпочали формуватися водночас зі створенням Керченського музею старожитностей.

«Золота комора» Керченського заповідника була відкрита для відвідувачів 11 квітня 2005 р. Тут експонується понад 1 тисяч особливо коштовних музейних предметів з дорогоцінних металів. Провідним експонатом є скарб кізикінів V ст. до н. е., виявлений при розкопках античного городища Мірмекій. Він являє собою єдиний повний скарб кізикінів, що потрапив у руки дослідників. Значною є група ювелірних прикрас, знайдених на некрополях Боспору, повні набори прикрас, до яких входили головні убори, сережки, браслети, перстні, намиста.

Частиною археологічних фондів є лапідарна колекція (понад 2 300 одиниць зберігання), що має світову популярність. До 1995 р. вона була розосере-

Фортеця «Керч»

джена у різних місцях зберігання, просто неба. На цей час єдиний будинок лапідарія (вул. Р. Люксембург, 24/14) являє собою не лише місце зберігання, але експонування та реставрації пам'яток з III тис. до н. е. по XV ст. — архітектурних деталей, пам'яток епіграфіки, надгробків, сакральної скульптури.

До числа найбільш значимих археологічних колекцій входить колекція писаної кераміки, теракот, античного скла, таврованої кераміки та ін. Щорічні археологічні експедиції, проваджені на території Боспору, є основним джерелом комплектування фондів колекцій. Надходження археологічних знахідок становить більше 2 тисяч музейних предметів.

Архів заповідника нараховує більше 18 тисяч одиниць зберігання. Він складається з документів, які віддзеркалюють багаторічну історію Керченського музею старожитностей та його правонаступника — Керченського заповідника, історію археологічних досліджень Керченського півострова.

До загального фонду наукової бібліотеки заповідника входить більш ніж 31 тисяча друкованих одиниць. 25 561 книги й автографи, що підлягають основному інвентарному обліку, з них унікальний книжковий фонд — 5 743 одиниць зберігання, наукові журнали — 4 174 одиниць.

Основні види діяльності. Однією з основних завдань заповідника є організація екскурсійної діяльності на музейних об'єктах. Щорічно заповідник відвідує понад 40 тисяч чоловік, що є власною відвідуваністю об'єктів заповідника, без врахування відвідувачів виставок, у тому числі міжнародних (Україна, Росія, Італія), коли з археологічними предметами з Керчі ознайомлюються більше 100 тисяч відвідувачів.

Щороку по музейних об'єктах Керченського заповідника проводиться близько 2 тисяч екскурсій як оглядових, так і тематичних, усього це більше 50 розроблених екскурсійних тим.

Заповідник здійснює наукову роботу, проводить щорічні наукові конференції — «Боспорські Читання» (разом із Благодійним фондом «Деметра»), «Науковий і зелений туризм у Східному Криму» (разом із Благодійним фондом «Боспор») з виданням наукових праць і збірників доповідей. Щорічно співробітники заповідника публікують більше 50 наукових і більше 70 науково-популярних статей, беруть участь у конференціях, у тому числі міжнародних.

Щорічно з міжнародними виставками з фондів Керченського заповідника знайомляться відвідувачі найбільших музеїв світу (Італія, м. Аоста; Росія, м. Санкт-Петербург та ін.).

Науковий колектив має значні перспективи й розглядає проблеми розвитку заповідника з урахуванням загальносвітового досвіду збереження й використання культурної спадщини.